

I2

NÉGY VIGASZTALÓ ZSOLTÁR
(1526)

Bevezetés

Az Innsbruckból Budára érkező Habsburg Mária számára a királynéi cím, jövedelem és udvar mellett elsősorban a Brandenburgi családdal való új rokoni kapcsolat nyújtott lehetőséget kiszabadulni bátyjai (Károly és Ferdinánd) gyámkodása alól. A Brandenburgiak hagyományosan Habsburg-barát, de mégiscsak önálló politikát folytattak. A fiatalabb, frank ágból, Jagelló Zsófiától születtek II. Lajos első unokatestvérei, míg az idősebb ág két választófejedelemmel is büszkélkedhetett: I. Joachim őrgróffal és a leginkább a búcsúügylet kapcsán számon tartott Albert mainzi érsekkal.

Brandenburgi György őrgróf, II. Ulászló király unokaöccse, II. Lajos gyermekkirály gyámja húsz évig élt Magyarországon. Uralkodó nagybátyja kezére játszotta a kor legnagyobb örökségét, a Hunyadi–Frangepán vagyont, e módon honosságot és főispáni széket, ám ezzel együtt irigyeket és ellenségeket is szerzett neki.

Mária már az 1515-ös bécsi királytalálkozón megismerkedett és hat évvel később a linzi Habsburg–Jagelló esküvőn újra találkozott Kázmér brandenburgi őrgróffal és Györggyel,¹ majd egy évvel később prágai koronázásán öccsükkel, Alberttel, aki a német lovagrend nagymestere volt: Mária mindhármukkal barátságot kötött. A Mária és Brandenburgi Albert közötti bizalmas kapcsolatáról árulkodó, több mint negyedszázadra terjedő levelezés (1522–1550) az egykori Königsbergi Porosz Állami Levéltárban fennmaradt. A tizenhét éves királynét tömören jellemzi az a mondattöredék, amit egyik 1522 szeptemberében Albertnek írt, sajátkezű levelében olvashatunk: „mindent meg akarok tudni” (*ich wil alle ding wol erfahren*).

„A három brandenburgi őrgróf, György, a porosz nagymester és a fiatalember [Vilmos öccsük] azok, akik folyton a királynéval vannak” – fakadt ki Budáról keltezett levelében Lorenzo Campeggio pápai legátus 1525. február 8-án (MV 140). A Brandenburgi fivéreknél hihetetlen befolyásuk volt a királyi párra. Akiket ők ajánlottak, azoknak biztos

¹ A Siegmund von Dietrichstein 1515. július 22-i esküvőjéről készült képen együtt látható Mária, Kázmér és György: RÉTHELYI 2005, 145–146 (I-10. sz.).

volt a pozíciójuk, s a fiatal uralkodóknak mi sem volt fontosabb, mint hogy minél több bizalmi ember vegye őket körül. Hogy ez felkeltette a magyar nemesség irigységét és féltékenységét, az már közismert történet.² A hazai eretnekellenes törvényeknek és rendeleteknek (például az 1523. évi 54. tc. és az 1525. évi 4. tc.)³ nem is nagyon titkolt célja a brandenburgi befolyás visszaszorítása volt, a döntő pillanatokban azonban mindig sikerült a Brandenburgi fivéreknek az uralkodópárt ezekkel ellentétes lépésekre hangolni.

Mária királyné mindenről tudni akart. Nem riadt vissza attól, hogy a reformációval kacérkodó káplánt hívjon udvarába. Hízelt neki, hogy Brandenburgi Albert belevonja diplomáciai cselszövéseibe, és lelkesen helyeselt, amikor az a törökellenes segínyt ki akarta ragadni a „papok” kezéből. De a német lovagrend nagymestere nemcsak külpolitikai kommentárokat küldött neki Nürnbergből, hanem Luther-könyveket is.⁴ Az uralkodópár tanácsadóinak, a brandenburgi örgrófoknak Luther iránti rokonszenve köztudott volt. 1523-ban már György is, Albert is levelezett a reformátorral (WA.B 568., 622. sz.), s míg az előbbi fejedelem a boroszlói tanács egyházi reformjait védte meg Lajos király előtt, addig a porosz nagymester a nürnbergi birodalmi gyűlésen állt ki nyíltan a hitújítók mellett (WA.B 557. sz.). Albert és Luther személyes tárgyalására 1523. november 29-én került sor Wittenbergben.

1524-ben valamikor nyáron a királyi pár jelenlétében egy prédikátor német nyelven a pápa és a bíborosok ellen beszélt. A királyi tanács ellenében Mária védelmébe vette az illetőt, akinek a nemesek fenyegetésére mégis távoznia kellett, s a király szigorú rendeletet adott ki a lutheránusok ellen. E rendelet alapján kutattak lutheránus könyvek után augusztus elején a bányavárosokban és az erdélyi szászok között is. Burgio pápai nuncius jelentéséből⁵ nem derül ki, udvari prédikátor volt-e a szónok. Valószínűleg Conrad Cordatus, a budai (német) Boldogasszony templom papja keveredett bajba, mert az ő neve éppen ekkor tűnik fel a wittenbergi matrikulában.⁶ Pár nappal később égetik meg testvére, az ekkor már Wittenbergben tanuló Martin Cordatus (AAV 1: 120)

² KUBINYI 1986.

³ ETE 1: 84, 204; CIH 1: 824–825, 828–831.

⁴ *Man hatt zu Ungernn die lutherischen lehr und sein anhenger vast verfolget auch bis in den tott, aber es seind zeitung anher komen, das die konnigin zu Ungernn sehr gut evangelisch worden sei und mit dem konig deshalb sso vill gehandelt, das man die lutherischen weiter nicht vorfolget und nunalls das evangelium frei in Ungernn geprediget werde. Welches mir nicht ungleublich, das ich weiss, das ir der hoemeister aus Preussen von hinnen vill lutherisch bucher auf ir begere zugeschigkt.* Hans von der Planitz Bölcs Frigyesnek, Nürnberg, 1523. október 15. PLANITZ 356.

⁵ MV 23; ETE 1: 142–143.

⁶ MTT 6: 215–216; ETE 1: 548; AAV 1: 122.

szolgáját, a felső-ausztriai Johannes Baumgartnert Conrad Cordatus könyveivel együtt valahol Nyugat-Magyarországon.⁷

1525-ben lezajlott két viharos országgyűlés (a rákosi és a hatvani), az idegen követeket a pápai nuncius kivételével (például a velenceit és az osztrákokot) kiutasították az országból, új törvény született a lutheránusok ellen (az 1525. évi 4. tc.), amit a köznemesi párt elsősorban a német udvaroncokon akart alkalmazni – akik szerintük mind lutheránusok voltak.⁸ Bár Brandenburgi György magyar alattvalónak számított, fenyegetve érezte magát (a rákosi végzéseken túl, melyek 7. cikkelye főleg az ő személyével foglalkozott, a május 25-i budai zavargások is igazolhatták félelmeit), 1525 júniusában egyelőre elhagyta az országot, és felső-sziléziai rezidenciájára, Jägerndorfba költözött.⁹

Mások is megpróbáltak menekülni a süllyedő hajóról (vagy az idegenellenes indulatok elől): Thomas Stoltzer 1526 februárjában Brandenburgi Albertnak ajánlotta fel szolgálatait, s útnak is indult hozzá.¹⁰ Stoltzer Budán, Mária kifejezett kérésére zenésítette meg Luther német zsoltárfordításait, s ezekben a motettákban a maga művészi eszközeivel tett hitet az evangélikus tanítás mellett.¹¹ Az 1525/26-ra datálható Stoltzer-kompozíciókat vizsgálva nem is találjuk túlzásnak Szalkai László esztergomi érsek értesülését, miszerint a királyné Lutherrel tart,¹² vagy amit az újra Wittenbergbe menekülő Cordatus újságolhatott el Luthernek: Mária „az evangéliumhoz vonzódik”.¹³

Luther az említett kompozíciókról is tudomást szerezhetett. Cordatusnak háromszor kellett Magyarországról menekülnie, s mindhárom alkalommal Wittenbergnek vette az útját (1524, 1526, 1528.). Egyik ilyen útján valószínűleg nemcsak a bőrét mentette, hanem más értékes rakománya is volt. Cordatusék esztergomi kiszabadulásával egy időben indult ugyanis útnak Stoltzer északra, de Znaim mellett egy megáradt morva patakban életét vesztette. Az elhunyt zeneszerző kéziratai nemsokára – hogy, hogy nem – éppen Wittenbergben tűntek fel, ami vagy azzal magyarázható, hogy Stoltzernek 1526 tavaszán útítársa volt a Wittenberget ugyanekkor szerencsésen elérő Cordatus, vagy azzal, hogy a megbízója, Mária tulajdonát képező zeneműveket két évvel később Magyaróvárról vitte magával Wittenbergbe az újra menekülni kényszerülő reformátor. Ezek a zsoltárfeldolgozások mindennél világosabban tanúskodtak ugyanis Luther szemében Mária királyné evangéliumi elkötelezettségéről. Nem lehet véletlen, hogy a Mária

⁷ ETE 1: 148–149; WA.B 793. sz. Lásd LVM 7. köt.

⁸ MV 190, 193; ETE 1: 202.

⁹ MV 224; MTT 25: 331–332.

¹⁰ Lásd fenn xxx o.

¹¹ HOFFMANN–ERBRECHT 1988.

¹² MV 398; ETE 1: 264

¹³ WA 19: 552; ETE 1: 294–295; lásd alább xxx o.

megbízásából Stoltzer által elsőnek megzenésített német zsoltár, az *Erzürne dich nicht* (Zsolt 37) ugyanaz, mint amellyel Luther a Máriának ajánlott zsoltármagyarázatait kezdi.

A Mária és Luther közötti közvetlen kapcsolat egyengetőjének Mária nővérét, Izabella dán királynét (1501–1526) is szokták emlegetni, aki száműzetése idején Wittenbergben Lucas Cranach házában is lakott, és a reformátor igehirdetésének hatására két szín alatt vett úrvacsorát.¹⁴ A Stoltzer-motetták sorsa azonban Cordatus szerepét állítja reflektorfénybe, s Izabella korai halála miatt a kapcsolat további épülésének adatait is kifejezetten Cordatus örökölte ránk, aki elsőként kezdte lejegyezni Luther asztali beszélgetéseit.

Cordatus nem lett ugyan a magyarországi reformáció mártírja, de tőle származik az első hazai mártírológia. 1529-es művében¹⁵ sorolta fel a Magyarországon mártíriumot szenvedett evangélikusokat. Ezt figyelembe véve egyértelműnek tűnik, hogy Cordatus állt Luther 1526-os ajánló sorai mögött:

„[...] ezzel intve Felségedet arra, hogy bátran és vidáman tartson ki Isten szent ígéjének Magyarországon történő támogatásában, miután azt a jó hírt kaptam, hogy Felséged az evangéliumhoz vonzódna, bár az istentelen püspökök – akik Magyarországon hatalmasak, és szinte minden a kezükben van – mégis nagyon gátolják és akadályozzák, olyannyira, hogy némelyek ártatlan vérét is kiontották kegyetlenül tombolva isten igazsága ellen.”¹⁶

A mohácsi katasztrófával a személyes és nemzeti gyászon túl Mária mindazt elveszítette, ami korábban olyan fontos volt neki: saját udvarát, az anyagi és politikai függetlenséget. Ugyan mint özvegy királyné, majd mint bátyja, Ferdinánd magyarországi helytartója rendelkezett még valamennyi súllyal, de már nem járhatta a maga útját. Hogy sógor-nőjétől, a nála idősebb Anna királynétól megkülönböztessék, az „öreg” jelzővel illették a huszonegy éves özvegyet.

A királynénak sorsa elfogadásában valószínűleg nem annyira Luther neki ajánlott vizsgáztató iratai jelentettek segítséget, mint Brandenburgi Albert baráti sorai. Csupán Mária válasza maradt fenn (Pozsony, 1527. január 26.), ez hihetetlenül érett, józan és őszinte: Mária a reformatori levélformulákat utalásszerűen alkalmazó levelében arra kéri Albertet, imádkozzon érte, hogy ellen tudjon állni az ördögnek, a világnak és önmagának.

Mária és Ferdinánd 1527-es vitáját a már idézett Luther-féle ajánlással kapcsolatban nem akarom hosszasan ismertetni, mert a szövegek könnyen hozzáférhetőek, és nem

¹⁴ II. Keresztély dán király Luthernek 1526. január 28. WA.B 976. sz.

¹⁵ Vrsach warumb Vngern verstöret ist / Vnd ytzt Osterreich bekriegeret wird. Mit anzeigung / Wie man widder den Türcken kriegten / Vnd das feld behalten soll / an das kriegsvolck unsers Genedigsten Herren / Herr Jo. Churfürsten zu Sachssen etc. widder die Türcken. mit sampt einem gepet. Durch Conradum Cordatum Prediger zu Zwickaw. [Erfurt: Sachse] MDXXIX. VD 16. C 5056. Ismerteti: PAYR 1928.

¹⁶ WA 19: 552k; lásd alább xxx o.

szorulnak aprólékos kommentárra.¹⁷ Ferdinánd április 12-i (elveszett) levelében vetette hűga szemére, hogy okot adott Luthernek a feltételezésre: Mária az új tanokhoz vonzódik. Első válaszában¹⁸ az özvegy ironikusan ütötte el a vádat: leszögezte, hogy az ajánlás az ő tudta és beleegyezése nélkül került sajtó alá, továbbá kifejezte reményét, hogy semmilyen tettével nem csorbította családja hírnevét, végül kérte Isten kegyelmét, hogy jó keresztény maradhasson. Bátyja erre egyértelmű állásfoglalásra kényszerítette, s kérte, hogy tartózkodjék a Luther-művek olvasásától, s ügyeljen környezete viselkedésére, nehogy e két körülmény okán egyesek őt jó lutheránusnak tarthassák, s erről fecsejjenek.¹⁹ Második válaszában²⁰ Mária a tréfát félretéve kijelenti: már rég nem volt Luther-írás a kezében, s nem is tervez ilyesmit olvasni.

„Ami udvarom tagjait illeti – folytatja –, akik állítólag belekeveredtek ebbe a dologba, nyilván nem volt jobb dolga annak, aki ezt Önnek bemesélte, mert szeretném látni azt, aki állítani merészezi, hogy valaki az én tudtommal tett volna valamit hitünk ellen. Ha akad valaki, aki megvádolna engem, kérem, értesítsen, hogy védekezhessem. Ha szolgálaim tudomon kívül tettek bármit, nem vagyok felelős értük, de kérem Önt, közölje, kikről van szó, hogy ha ártatlanok, igazolhassák magukat.”

A továbbiakban kitért arra, hogy böjti napokon evett ugyan húst, de erre egészségügyi okok késztették, így nem szegte meg az egyház törvényeit. Május 21-i levelében²¹ Ferdinánd lényegében elfogadja hűga védekezését, és napirendre tér a téma fölött.

Mária levelei nyilvánvalóan nem annyira katolikus igazhívóságát dokumentálják, mint azt, hogy igyekezett megőrizni bátyjával szemben függetlenségét, iróniával és sértődött büszkeséggel hátrítva el annak vádjait. Persze e levelek alapján lutheránusnak sem nevezhető a királyné, csupán olyan kereszténynek, aki mások gyámkodására és a szóbeszédre fittyet hányva önállóan próbálja megválaszolni a vallási kérdéseket.²² Említésre méltó körülmény továbbá, hogy Mária határozottan kiállt gyanúba hozott udvari környezete mellett, nem azért kért ugyanis konkrét információkat, hogy végére járjon a Ferdinánd fülébe jutott szóbeszédnek, hanem hogy lehetőséget teremtsen a megrágalmazottaknak önmaguk tisztázására.

Ami a Mária által követett vallási irányzatot illeti, ezekben az években nyugodtan

¹⁷ ETE 1: 318–321; FERDINAND II: 57–59, 62–64 (44–45., 49. sz.); modern átírás ADRIÁNYI 1985, 179–182; magyarul: BOTKA 1864, 100–103; ORTVAY 1913, 8–10.

¹⁸ FERDINAND II: 57–58 (44. sz.), 1527. április 15.

¹⁹ *En bruit d'estre bonne luteriene*: uo. II: 58–59 (45. sz.), 1527. április 19.

²⁰ Uo. II: 62–64 (49. sz.), 1527. április 29.

²¹ Uo. II: 75–77 (60. sz.).

²² KLEIN 2005.

nevezhetjük evangéliumainak azzal a megjegyzéssel, hogy ezt a kegyességet az 1529-es speyeri birodalmi gyűlés előtt anakronisztikus volna protestánsnak értelmezni, még kevésbé szabad a lutheránusok vagy erazmiánusok skatulyájába gyömöszölni. Az utak egyelőre – legalábbis Magyarországon – még nem váltak el, a királyné minden eszmét meg akart ismerni, ami a Szentírás alapján állt. Ez a nyitottság nemcsak a későbbi történetészeket, hanem az akkori kortársakat is megtéveszthette. Nehéz eldönteni, mennyire szabad azonosulni az augsburgi birodalmi gyűlésen jelenlévő reformátorok (Philipp Melanchthon, Justus Jonas, Johannes Agricola, Georg Spalatin) véleményével, akik a császár hűgát határozottan a maguk oldalán hitték.²³ A legfantasztikusabb, éppen ezért kevésbé hihető részletekkel a Brandenburgi György kíséretéhez tartozó crailsheimi Adam Weiss szolgált, Melanchthon tudósítása viszont reálisnak tűnik: a császár húga igazán hős lelkületű, különösen istenfélő és erkölcsös asszony, igyekszik bátyját kiengesztelni irányunkban, de ezt csak óvatosan és visszafogottan teheti.²⁴ A királyné biblikus alapállása szinte közmondásos volt.²⁵ A Johannes Henckeltől származó értesülés szerint Mária egy bátyjaival folytatott vitában könnyek között e szavakra fakadt: „Inkább leszek valahol cseléd, és végzem a piszkos munkát, mint hogy megtagadjam Krisztusomat.”²⁶ Ám ennél is többet nyom a latban a másik oldalról Girolamo Aleandro pápai nuncius visszaemlékezése, hogy Ferdinánd befolyásos tanácsadója, Johannes Fabri bécsi püspök Augsburgban félreérthetetlenül aktualizáló utalással Mózes és Áron nővéréről, a leprás Mirjamról prédikált.²⁷

A Mária számára döntő eszmecsere azonban minden eddiginél pontosabban hagyományozódott ránk. Melanchthon közvetítésével a királyné öt kérdést tett fel Luthernek a két szín alatt történő áldozásról, melyek lényege az volt, maradhat-e továbbra is nyílt színvallás nélkül magánemberként az új tanítás híve. Luther, akit az Augsburgból érkező naiv tudósítások feltehetőleg téves helyzetértékelésre vezettek, ezért így akarta volna a reményei szerint érlelődő döntést a maga részéről segíteni, mereven elutasította a zugreformáció lehetőségét, ezzel jelezte, a választás, a meggyőződés nyílt vállalása nem halogatható tovább.²⁸ Ennek pillanata nem is váratott soká magára. Mária nagynénje, a németalföldi helytartó váratlan halála új kihívással szembesítette a fiatal özvegyet: bátyja, V. Károly császár őt bízta meg ennek a fontos posztnak az átvételével. A császár megbízott ugyan hűgában, de – mint levelében világosan kifejtette – eretnekgyanus udvartartásában már nem, így Mária prédikátorait nem vihette magával az északnyugati

²³ WA.B 1636., 1645., 1665., 1666. sz.

²⁴ WA.B 1636. sz.; MBW 965. sz.

²⁵ Pl. WA.B 1645. sz.

²⁶ ...*quam meum abnegem Christum*: WA.B 1665. sz.

²⁷ *Mariam sororem habuisse leprosam*: NBD IV/2: 396.

²⁸ WA.B 1664., 1674. sz.; MBW 994., 1011. sz. Lásd LVM 7. köt.

tartományba.²⁹ Hogy ebben a döntésben elsősorban vallási okok játszottak közre, azt egyrészt Ferdinánd kísérőlevele is hangsúlyozza,³⁰ másrészt Mária válaszából ugyancsak kiderül, aki mint jó keresztényeket vette védelmébe elbocsátandó embereit.³¹

Mária németalföldi működését nem követem nyomon, csupán a reformátorral való további kapcsolatára térek ki. Luther valószínűleg Máriához intézte egy 1531 szeptemberére datált vigasztaló iratát,³² amit a címzett ezzel a mondattal fogadott: „*Ich sehe das mich D. M. L. lieb hatt.*”³³ Arra, hogy nagy szükség van a vigasztalásra, valószínűleg Lazarus Spengler nürnbergi jegyző hívta fel Luther figyelmét. Az irat jól illik Mária sorának változásához, az asztali beszélgetés a Máriát jól ismerő Cordatus feljegyzésében hitelesnek fogadható el, és csak erre a levélre vonatkoztatható.³⁴ Luther és Mária további érintkezéséről nem tudunk.

A vigasztaló zsoltárok utolsó darabja, a 109. zsoltár magyarázata 1535-ben külön is megjelent ilyen alcímmel: *Az áruló Júdás és mindazok ellen, akik őt követik, ahogy minden üldöző és rajongó viselkedik Krisztus ígéjével szemben.* Ennek a kiadásnak a kontextusát egyrészt az „üldözőknek”, az óhitű fejedelmeknek, másrészt a „rajongóknak”, a münsteri újrakeresztelőknek ez idő tájt tanúsított magatartásában, illetve Luther ezzel kapcsolatos kritikájában találjuk. 1535. június 27-én Luther azokról az evangélikusokról ír Anton Lauterbachnak, akiket György szász herceg a hitük miatt üldözött el tartományából (WA.B 2205. sz.). Egy hónappal később Brandenburgi Albert mainzi érseknek veti a szemére, hogy kivégeztette bizalmasát és pénzügyeinek intézőjét, Hans Schenitzet, egyben a kardinális lelkén száradó korábbi gyilkosságokat is felelmeleti.³⁵ A münsteri radikálisok uralmával ugyanebben az évben két rövid művében is foglalkozott (WA 38: 336–350). A zsoltármagyarázat tehát az erőszakos zsarnokokat fenyegeti és az üldözötteket vigasztalja anélkül, hogy bárkit is közvetlenül megszólítana. Az önálló kiadás címe egymás mellé sorolja a Luther által újra felfedezett evangélium ellenfeleit: a zsidókat, a pápistákat és az anabaptistákat. A teológiai vita frontjainak ilyen egybemosása ettől az időtől kezdve egyre gyakoribb és hangsúlyosabb lesz Luther gondolkodásában.³⁶

Az 1526–27-ben hat kiadásban megjelent Luther-műnek egyértelműen az ajánlása fejtette ki a legnagyobb hatást, 1902-ben kiadták az *Egyháztörténeti emlékek* 1. kötetében is (ETE 1: 294–295), magyarra először a *Lelkipásztor* című folyóirat alapító szerkesztője,

²⁹ Köln, 1531.január 3. ETE 2: 112–113; magyarul: BOTKA 1864, 106–107.

³⁰ Köln, 1531. január 4. FERDINAND III/1–2: 1–3 (446. sz.).

³¹ SPRUYT 1994, 291.

³² WA.B 1866. sz. Lásd LVM 7. köt. Vö. MENNEKE–HAUSTEIN 1989.

³³ WA.TR 2311a sz. Lásd LVM 8. köt.

³⁴ Vö. KELLER 1995, 69.

³⁵ 1535. július 31-én. WA.B 2215. sz. Vö. LÜCK 2007.

³⁶ CSEPREGI 2004, 57–59.

Vértesi Zoltán (1881–1972) magyarbólyi lelkész fordította le – a mű egyéb részleteivel együtt – 1926-ban. A teljes zsoltármagyarázat 1996-ban látott napvilágot Böröcz Enikő fordításában a *Magyar Luther Könyvek* 5. köteteként. Kiadásunk ennek a szövegnek a javított változatát tartalmazza.

Első kiadás

Vier tro||stliche Psalmen || An die Koenigyn zu Hun=||gern aus gelegt durch || Martinum Luther || Wittemberg.|| 15.26.|| (Gedrueckt zu Wittemberg durch || Hans Barth 1.5.26.) 8° [56]. VD 16. L 6968.

Eredeti nyelvű kiadás

WA 19: (542–551) 552–615.

Idegen nyelvű irodalom

LW 14: (207) 211–277; ADRIÁNYI 1985; SPRUYT 1994; WALSH–STRNAD 1998; GUNDERMANN 2006; FUCHS–RÉTHELYI 2007.

Magyar nyelvű kiadások

„Gottes Wort ist unser Trost.” – „Isten igéje a mi vigasztalásunk.” *Luther, a nagy reformátornak a mohácsi vész után Mária magyar királynéhez intézett vigasztaló levele és négy zsoltár-magyarázata német és magyar nyelven négy képpel.* A mohácsi vész 400-ik évfordulója emlékére fordította és kiadta Vértesi Zoltán magyarbólyi ev. lelkész. Dunántúl R. T. Egyetemi Nyomdája, Pécs, 1926. 17; 20 o.

LUTHER Márton: *Négy vigasztaló zsoltár Mária magyar királynéhez 1526.* Ford. Böröcz Enikő. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 1996. (MLK 5.) 29–103.

Magyar nyelvű irodalom

BOTKA 1864; FRAKNÓI [FRANKL] 1872; 1878; 1884; PAYR 1905; ORTVAY 1913; 1914; SÓLYOM 1933 [²1996]; MONOK 1989; HAUSMANN 1996; BÖRÖCZ 1996; MAGASSY 1997; CSEPREGI 2000; RÉTHELYI 2005; 2007; 2009; BIRKÁS 2011.